

EGY NYUGATI TÜRK URALKODÓ MEDAILLONA TOXARISTĀNBÓL

I

A Cabinet des Médailles-ban Párizsban őriznek egy ezüst medaillont, amely valószínűleg Észak-Afganisztánból származik.¹ A medaillon kissé sérült, pereméből 8^h és 11^h között két helyen egy-egy nagyobb darab letört. Jelenleg legnagyobb átmérője 44 mm, súlya 9,38 gr. Előlapja egy uralkodó mellképét mutatja, jobbranző arccal. A mellképet 72 (51 nagy és 21 kis) tagból álló gyöngysor keretezi. A gyöngysoron kívül a peremen arányosan elosztva 5 félhold és csillag helyezkedik el, a legfelső középtűt a mellkép feje felett. A király sajátos koronát visel, amelyet alul gyöngysor ékesít: elől középen két köralakú dísz (drágakő?) fölött félhold, benne pont. Két oldalt szárnyak díszítik a koronát, amelyek tollai keretbe foglalt oválisból (rekeszbe foglalt drágakőből?) indulnak ki. A tollak közül a legfelső felfelé, a többi lefelé fordul. A jobboldali szárny és a félhold között a vésnök ábrázolta a baloldali szárny három tollát is. A korona nyitott, mert a szárny mögött látszik a király haja. A korona ábrázolt jobboldali része hátul derékszögben találkozó pántban végződik, amelyből szarvalakú nyúlvány áll felfelé: talán sematikus mellvéd-ábrázolás (*corona muralis*?) vagy bikaszarv a korona két oldalán. Az uralkodó sem bajuszt, sem szakállt nem visel, haja hátul fonatokban omlik alá, míg egy hurokszerű hajfürt (vagy a koronát díszítő csüngő?) a füle előtt helyezkedik el. Fülében három gömböcskéből álló fülbevalót visel. A király nyakán nyakperec, mellén gyöngyökből álló nyakék látható. Ruhája vállán redőkben omlik alá, mellén két boglár, amelyeket félhold alakú tag köt össze. A király arca előtt és feje mögött stilizált kurzív pehlevi felirat helyezkedik el. Az arc előtt kívülről olvasva 1^h-tól: *yyp MLKⁿ MLKⁿ*, a fej mögött belülről olvasva 10^h-tól: *GDH ^zpwt* betűzhető ki. Az *^zpwt* szó *t*-je felül nyitott (1. kép).

A medaillon hátlapjának ábrázolását fonott keret fogja körül, amelyen kívül a peremen arányosan elosztva hét félhold és csillag helyezkedik el. Az ábrázolás alsó részén középtűt két alacsony oszlop által tartott korlát figyelhető meg, ezen belül két lépcsőfokon elhelyezett, gyöngyökből álló nyakéket viselő, szélesarcú fej látható, amelynek haja lángnyelvekből áll s amelynek közepéből három virágra emlékeztető lábba támaszkodó tűzoltár emelkedik ki. Ennek felső lapjából magas lángnyelvek csapnak ki. Két oldalt egy-egy a fej és a tűzoltár felé forduló alak áll, akik talán sematikusán ábrázolt *corona muralis*-t és alul gyöngyökkel díszített hosszú kaftánt viselnek. A baloldali alak szakállas, bal kezében *ankusa*-t tart a fej felé, jobb kezében pedig egy kissé ívelő, felül

¹ Hálás köszönetemet fejezem ki a Cabinet des Médailles igazgatójának, Mme Nicolet-nak és helyettesének, R. Curieletnek a medaillon közzétételének lehetőségéért. A medaillon leltári száma: 1974. 442 (Coll. Marc Le Berre). Vastagsága 1,5 mm.

kiszélesedő tárgyat, amelyet legvalószínűbben a szent vesszőkötegnek, a *barasman*-nak tarthatunk. A jobboldali alak nem visel szakállat, jobb kezében egy kónikus alakú edényt tart a lángoló hajú fej felé — amely valószínűleg a tűz táplálására szolgáló anyagot (olajat, zsiradékot?) tartalmazhatott. A jobboldalt álló emberalak a bal kezében tartott egyenes, hegyes tárggyal a tűzoltár lángjaihoz nyúl. Így az utóbbi eszközt nyilván *ātrā.čarana*-nak (AirWB. «Feuergerät, zur Instandhaltung des Feuers dienendes Gerät») kell meghatározoznunk. A medaillon közepén át van lyukasztva, ez a lyuk későbbi lehet, mert az uralkodó arcán meggy keresztül és vagy felerősítésre vagy felfűzésre szolgálhatott.

II

A medaillon előlapjának és hátlapjának ábrázolása is sok tekintetben egyedülálló. A király képmása a szakáll és a bajusz hiányával, továbbá hajviseletével, elüt mind a sāsānida, mind a heftalita uralkodók ábrázolásaitól. A sāsānida *šāhānšāh*-oknak sajátos haj- és szakállviseletük volt. E tekintetben kivételt csak a gyermekkirályok jelentenek (pl. III. Ardašir és V. Xusrō), akiket bajusz és szakáll nélkül ábrázoltak. A sāsānida királyok haja általában a fejtetőn gömbalakúra, nyakukon csigafürtökbe volt fésülve.² A heftalita uralkodók bajuszt és magas frizurát viseltek,³ de hátul hajuk rövid volt. A medaillon uralkodójának a korona alól kilátszó haja simán hátra van fésülve és hátul, a koronától lefelé hosszú fonatokba ban befonva. Ez emlékeztet a Bizáncban 558-ban olyan feltűnést keltő avar követek hajfonataira és Ton Yaβyу nyugati türk qayannak és előkelőinek Hiüan-tsang által megfigyelt hajviseletére.⁴

Különleges és mind a sāsānida, mind a heftalita uralkodókéétól eltérő a király koronája is. Bizonyos mértékben emlékeztet a Kābul-šāhok (*nyčky MLK*?) koronájára, a bikafej azonban hiányzik róla. Leginkább a Pendžikent-i VI. épületkomplexus I. helyiségének freskóin ábrázolt két király koronája hasonlít hozzá. A kettő közül az alacsony trónon ülő király koronáját alul gyöngysor díszíti, amely fölött középen két drágakőre támaszkodó félhold, benne pont helyezkedik el. Két oldalt a gyöngysorra ugyanolyan szerkezetű szárnyak támaszkodnak, mint a medaillon képmásának koronáján. A freskón a korona hátsó része nem látható. Ettől eltekintve a korona pontosan egyezik a medaillon ábrázolttal.⁵ A másik, az összecuszkodó (?) trónszéken ülő király koronája valamivel díszesebb, formája és szerkezete hasonló.⁶

A szóbanforgó Pendžikent-i freskók a VII. század közepe és a VIII. század eleje közötti időben készültek.⁷ A rajtuk megörökített királyok tehát semmi esetre sem Dēvāštīčot, Pendžikent utolsó királyát (708—722), hanem annak elődjét vagy elődjeit ábrázolják. A V-8 Mug-i dokumentum szerint

² A sāsānida királyok haj- és szakállviseletéről részletesebben *R. Göbl: Sasanidische Numismatik. Braunschweig 1968. 13—14.*

³ *Pl. R. Göbl: Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien. Bd. III. Wiesbaden 1967. Taf. 15, Em. 40—42; Taf. 21, Em. 59, 60 stb.*

⁴ Az avarokra Theophanes, *Chronographia (De Boor)*. I. Lipsiae 1883. 232₈₋₁₀, a nyugati törkökre *E. Chavannes: Documents sur les Tou-kiue (Tures) occidentaux. Paris. 194: «...ayant tous les cheveux nattés».*

⁵ Живопись древнего Пянджикента. Москва 1954. XXXVIII. t.

⁶ I. m. XXXIX. t.

⁷ М. М. Дьяконов: Роспись Пянджикента и живопись Средней Азии. 121 skk.

Dēvāštīč elődje Ĵigān Čor Bilgā (*ck'yn cwr bylk'*) volt,⁸ aki 708-ig uralkodhatott. Ĵigān Čor Bilgā neve alapján ítélve a nyugati türk uralkodócsaládhoz tartozhatott, amelynek uralma alatt a szogd városállamok állottak. Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a Pendžikent-i királyok nyilvánvalóan a nyugati türk uralkodók koronáját viselték, akiknek vazallusai voltak. Így koronája alapján ítélve a medaillonon ábrázolt királyban is egy nyugati türk uralkodót kell látnunk.

A medaillon ennek a nyugati türk uralkodónak a meghatározásához és azonosításához egész sor támpontot szolgált. A fej mögött találjuk a *GDDH 'pzwł = farr afzūd* «az uralkodói dicsfény megnövekedett» formulát. Ez először II. Xusrō pénzén jelenik meg, éspedig 2. uralkodási évétől azaz 591/592-től kezdődőleg. A medaillonnak tehát ez után az időpont után kellett készülnie. II. Xusrō közvetlen utódainál, II. Kavādnál (Široynál) és III. Ardašīrnél eltűnik a *GDDH 'pzwł* formula, de Bōrāntól kezdve III. Yazdgerdig bezárólag ismét megtalálható. Így tehát használata az 591 és 628 valamint a 630 és 651 évek közt mutatható ki a sāsānida uralkodók pénzverésében.

A medaillon keletkezési idejét az uralkodó *MLK'²n MLK'* = *šāhānšāh* «királyok királya» címe segít szűkebb időhatárok közé szorítani. A *MLK'²n MLK'* címet nyilvánvalóan minden sāsānida uralkodó viselte, azonban az éremfeliratokból Pērōz trónraléptével eltűnik. Az 591 utáni időben, amelyre a *GDDH 'pzwł* formula utal, csak II. Xusrō érméin fordul újra elő 23.⁹ és 37. uralkodási éve, azaz 613 és 627 között, éppen olyan elhelyezésben, mint a medaillonon: az are előtt 1^b-től kívülről olvasva *hwslwb MLK'²n MLK'*, a fej mögött 11^b-től belülről olvasva *GDDH 'pzwł*. Így a medaillon feliratának előképét csak II. Xusrō 613 és 627 között veretett különleges kibocsátásai között kereshetjük

III

Különleges figyelmet érdemel mind írástörténeti, mind történeti szempontból az uralkodó *MLK'²n MLK'* címe. A középperzsa írásos emlékeken a *MLK'²* szó többes száma mindig *MLK'²n* alakban jelenik meg.¹⁰ A medaillon

⁸ B. A. Лившиц: Согдийские документы с горы Мур. II. Юридические документы и письма. Москва 1962. 45 skk. *Livšic* a név *ck'yn* elemét a török *čigān* szóval vetette egybe, amely címként és személynevek elemeként is előfordul (pl. *Išbara čigān küli čor*). A szogd írásképp azonban világosan palatális hangrendű szót jelöl, így ez a magyarázat nem jöhet szóba. Minthogy a régi törökből hangtani szempontból számításba vehető szavak: *čigān* «kantár», *čikin* «egy kölesfajta», *čekin* «fonál, hímzés» személynévként nem használatosak, kézenfekvő a *ck'yn* írásképet egy *Ĵigān* vagy *Ĵigin* alak átírásának tartani. Minthogy a szogdiban szókezdő /j-/ foném nem volt, csak a /č-/ fonémmal tudták visszaadni. Az idegen szókezdő j-nek č-vel való visszadására a szogdiban ld. pl. *č'r'ynh* VJ 15a, 282 stb < *Jālīn* (*E. Benveniste: Vessantara Jātaka*. Paris 1946.). A *Ĵigān Čor* név a nyugati türk megfelelője a keleti török *Yegān Čor* személynévnek. A keleti török *yegān, yekān, yigān, yikān, yigin*, nyugati türk *Ĵigān, Ĵikin* (kínai átírásban *si-kin*, T'ang-kori alak **dz'i-kiən*) a rokonságnévből fejlődött nevek, címek, méltóságnevek csoportjába tartozik, eredeti jelentése «unokaöcs».

⁹ R. Göbl: Sasanidische Numismatik. Tab. XV *y'cwyst'* «21» olvasatot javasolt, azonban az érmén (Taf. 14, 217) kétségtelenül *sycwyst'* «23» olvasható. Ennek az érmének a feliratában a *sy* jelcsoport világosan megkülönböztethető az 't tartalmazó ligatúráktól (*'y, 'n, 'p*).

¹⁰ R. Göbl: i. m. Tab. XV. II. Xusrō pénzeinek feliratát *hwslwb MLK'²'n MLK'* alakban közli s a többi sāsānida uralkodó pénzfeliratain is *MLK'²'n* alakot olvas, azonban a pénzekben és saját feliratmásolatain is minden esetben *MLK'²n* alakot találunk.

feliratának készítője azonban nemcsak stilizálta a kurzív pehlevi betűket, hanem a *MLK*[?] egyszámhoz új *MLK*[?]-ⁿ többszámot is alkotott. Ez a sāsānida uralkodók kancelláriáitól eltérő írnokgyakorlatra utal. A nyugati türk uralkodók már Istāmi qaγan idejében rendelkeztek középperzsa kancelláriával, amelyet azonban később szogddal váltottak fel.¹¹ Így valószínű, hogy a medaillon felirata inkább a sāsānida *kušānšāh*-ok középperzsa kancelláriájának hagyományait folytatja és Bahlban vagy esetleg Qunduzban készült.

Még feltűnőbb magának a *MLK*[?]-ⁿ *MLK*[?] címnek a használata a medaillonon ábrázolt uralkodóval kapcsolatban. Ez teljesen egyedülálló jelenség, mert egyébként a pehlevi írásbeliségben e címet csak a sāsānida uralkodók viselték.¹² Kelet-Írán uralkodóinak pénzverése a Sāsānidák bukása után legfeljebb a *MLK*[?] címet ismeri (pl. *nyčky MLK*[?]) vagy más nyelvi eredetű méltóságnevet használ (pl. *bg hwtyp*). Így semmi esetre sem gondolhatunk arra, hogy a *MLK*[?]-ⁿ *MLK*[?] címet az egykori Heftalita Birodalom valamelyik részfejedelemségének uralkodója viselte volna. Az egykori Heftalita Birodalom területén alakult kisebb királyságok és fejedelemségek először I. Xusrō vazal-lusai lettek, majd az 568/569-ben kezdődő türk—perzsa háború után türk fennhatóság alá kerültek. Erről tanúskodnak Bahrām Öbīn 588/589-ben és Smbat 616/617-ben lejártszódó hadjáratainak eseményei. A Bahlban uralkodó heftalita fejedelem a «Nagy qaγan»-tól, «Észak királyá»-tól kér segítséget, akiben a nyugati türk qaγant kell látnunk.¹³ Nyilvánvaló, hogy a *MLK*[?]-ⁿ *MLK*[?] címet csak a magát a sāsānida *šāhānšāh*-val egyenrangú uralkodónak tartó nyugati türk qaγanra alkalmazhatta a medaillon kibocsátója. Minthogy feliratának mintaképe alapján következtetve a medaillon 613 és 627 között keletkezhetett, a medaillonon ábrázolt királyt az ebben az időszakban uralkodó nyugati türk qaγanok között kell keresnünk. A szóbanforgó időhatárok között két nyugati türk qaγan uralkodott: 611-től 619-ig *Shī-kuei* (**Šig*) qaγan és 619-től 630-ig *T'ung Ye-hu* (**Ton Yaβyu*) qaγan. A medaillon felirata az uralkodó nevét *yyp MLK*[?]-ⁿ *MLK*[?] = *Jeb* (vagy *Šib*) *šāhānšāh* alakban adja meg. Minthogy a *Jeb* (esetleg *Šib*) alak a *yaβyu* szó nyugati türk megfelelője,¹⁴ a medaillonon ábrázolt uralkodót csak *Ton Yaβyu* qaγannal azonosíthatjuk, akinek neve nyugati türk alakban *Jeb*(*ü*)-nak hangozhatott.

IV

Ton Yaβyu qaγan = *Jeb šāhānšāh* jelentős uralkodója volt a nyugati türköknek. A *T'ang-shu* a következőképpen jellemzi: «*T'ong Che-hou kagan* était brave et avisé. Quand il livrait bataille il remportait aussitôt la victoire ;

¹¹ *J. Harmatta*: Byzantinoturcica. Acta Ant. Hung. 10 (1962) 148 skk. Néhány évvel később *M. Grignaschi* közzétette I. Xusrō Anōšarvān *Kārnāmag*-jának arab fordításban fennmaradt töredékeit s ezek egyike (X) teljes mértékben megerősítette azt a feltevést, hogy Istāmi qaγan kancelláriájában középperzsa írnok működött. Xusrō a következőket mondja: «Or, j'avais placé parmi les Turcs un des mes scribes, qui se tenait aux troussees du Hāqān et de ses Grands, pour découvrir ses trahisons et son hostilité à mon égard» (JA 254 [1966] 25).

¹² Egyetlen kivétel Öhrmazd *kušānšāh LB' kwš'n MLK*[?]-ⁿ *MLK*[?] címe, azonban *Kušānšāh* is a Sāsānida Birodalom keretébe tartozott.

¹³ *Czeplédy Károly*: A korai kazár történelem forrásainak kritikájához. MTA I OK 15 (1960) 114 skk.

¹⁴ *Czeplédy Károly*: Herakleios török szövetségei. MNy 49 (1953) 329.



I. kép. Ĵeb šāhānšāh ezüst medaillona (Cabinet des Médailles. Paris)

ainsi il s'annexa les *T'ie-le*; il soumit le *Po-se* et le *Ki-pin*; il avait plusieurs centaines de mille d'archers. Il transféra sa cour a *Ts'ieu-ts'iuen*, au nord du royaume de *Che* (Tachkend); alors il soumit a ses lois les divers royaumes des contrées d'occident . . . »¹⁵ Ton Yaβγυ qayan jelentékenyen növelte a nyugati türk hatalom területét, amennyiben az egykori Heftalita Birodalomból létrejött királyságokat és fejedelemségeket, amelyek már eddig is a nyugati türköktől függtek, most közvetlen nyugati türk uralom alá hajtotta. A heftalita dinasztiákat e területen 620 és 628 között türk uralkodók váltották fel, akik a Qunduzban székelő türk *šad*, később *yaβγυ* vazallusai voltak, míg ez utóbbi a nyugati türk qayan főségét ismerte el.¹⁶ Toxaristán első türk *šad*-ja *Ta-tu* (**Tardu*), Ton Yaβγυ (Jebü) qayan fia volt, akivel *Hüan-tsang* 630-ban Qunduzban találkozott.¹⁷

Ton Yaβγυ (Jebü) qayan kitűnő éleslátással ismerte fel a külpolitikai és katonai lehetőséget a nyugati türk hatalom kiterjesztésére az Indus-folyóig. II. Xusrō sāsānida uralkodó Phokas lázadása és Maurikios uralmának megdöntése után támogatást indított a Bizánci Birodalom ellen, amely 605-ben Dara, majd Kaisareia elfoglalásához vezetett, azonban lényeges eredményt nem hozott, még ha egy portyázó perzsa csapat Chalkedonig is eljutott.¹⁸ A bizánciak Herakleios trónralépése után ellentámadásba mentek át és 611-ben sikerült is Kaisareiat visszafoglalniuk. A döntő fordulat 613-ban, II. Xusrō uralkodásának 23. évében következett be, amikor a bizánci hadsereg Antiocheiánál súlyos vereséget szenvedett s ezután a bizánci ellenállás összeomlott. A perzsák hamarosan elfoglalták Armeniát, Tarsost, Damaskost, 614-ben Jeruzsálemet, 615-ben már a Bosporosig nyomultak előre, 619-ben pedig megkezdték Egyiptom elfoglalását.¹⁹

Az Antiocheiánál aratott döntő győzelem és jelentős területek elfoglalása után 613-ban kezdi II. Xusrō veretni azt az éremsorozatot, amelynek előlapja a *hwslwb MLK'n MLK'GDH 'pzwł* «Xusrō *šāhānšāh* dicsfényé megnövekedett», hátlapja pedig az *'yl'n 'pzwł HWYTWN|syčwysł* «Ērān gyarapodott a 23. (évben)» feliratot viseli. A perzsa haderők lekötöttségét a nyugati hadjáratok által kihasználva 616/617-ben a Bahlban uralkodó heftalita király csapatai betörték Irán északnyugati részébe, majd amikor II. Xusrō hadvezére, Smbat Bagratuni sikeres ellentámadást intézett ellenük, a nyugati türk qayan hadserege érkezett segítségükre.²⁰ A nyugati türkök uralkodója ekkor *Shi-kuei* (Jig) qayan (611–619) lehetett, akiről a *Kiu T'ang-shu* ezt írja: «après qu'il eut pris le pouvoir, il fut le premier qui agrandit le territoire: à l'est, il alla jusqu'au *Kin-chan* (Altai); à l'ouest, il alla jusqu'à la mer . . . ».²¹ A nyugati türk haderő mélyen behatolt Irán területére, de azután vezére, Čembux, a qayan parancsára visszavonult. Ekkor következett be Smbat második ellentámadása, amelynek során párviadalban megölte a heftalita királyt és székhelyéig, Bahlig nyomult előre, majd nagy zsákmánnyal tért vissza Mervbe.²²

¹⁵ E. Chavannes: Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux. 52.

¹⁶ J. Harmatta: Late Bactrian Inscriptions. Acta Ant. Hung. 17 (1969) 404 sk.

¹⁷ E. Chavannes: i. m. 196.

¹⁸ G. Ostrogorsky: Geschichte des byzantinischen Staates. München 1952. 70.

¹⁹ G. Ostrogorsky: i. m. 77.

²⁰ J. Marquart: Ērānšahr nach der Geographie des Ps.-Moses Xorenac'i. Berlin 1901. 65–66, 83. *Czeplédy Károly*: A korai kazár történelem forrásainak kritikájához. MTA I OK 15 (1960) 113 sk.

²¹ E. Chavannes: i. m. 23–24.

²² J. Marquart: i. m. 66.

Lehet, hogy ezt a győzelmet ünnepli II. Xusrō 27. évében (617-ben) kibocsátott érméje, a 23. évihez hasonló éremképpel és felirattal.

A bizánci hadsereg újjászervezése azonban Herakleiosnak már 622 elején lehetővé tette, hogy megindítsa nagy ellentámadását a perzsák ellen. 622 őszén már nagy győzelmet aratott a perzsák felett, akiket Kis-Ázsiából sikerült is kiűznie, úgyhogy 623-ban hadműveletei színterét már Irán területére tette át.²³ A bizánciak sorozatos sikerei nyilván nem maradtak ismeretlenek a nyugati türk qayan, Ton Ĵebü előtt, aki most elérkezettnek látta az időt, hogy az egykori Heftalita Birodalom területét a laza függőség helyett közvetlen uralma alá vonja. A nyugati türk csapatok az Indus folyóig nyomultak előre s a régi heftalita dinasztiaiák helyére nyugati türk uralkodókat ültettek.

Toxaristān területének a királya Ton Ĵebü qayan fia, *Ta-tu* (**Tardu*) *šad* lett. Ez az esemény 625 körül következhetett be, s a Ĵeb šāhānšāh mellképét mutató medaillon kibocsátása ezzel függhet össze. A nyugati türk uralkodót a *MLK*''*n MLK*' cím a sāsānida *šāhānšāh*-val egyenrangú «királyok királya»-nak minősíti, akinek *farr*-ja, «uralkodói dicsfénye», Kelet-Irán (Toxaristān) meghódításával gyarapodott. Minthogy Ton Ĵebü qayan székhelyén, Ispēčābban pénzverő műhely nem volt, valószínűnek tarthatjuk, hogy a medaillon Toxaristānban, *Tardu šad* székhelyén, Qunduzban, esetleg Bahlban készült, ahol a középperzsa írásbeliségnek hagyománya volt s ahol a medaillon mint propagandaeszköz elsősorban gyakorolhatott hatást.

V

Hogy a medaillonnak ilyen szerepe is lehetett, azt hátlapjának ábrázolása és az előlapján és hátlapján megfigyelhető uralkodói szimbolika egyaránt valószínűvé teszi. A hátlap lényegében véve követi a sāsānida pénzverés hagyományát, amennyiben az uralkodó tüze van rajta ábrázolva két oldalt két alakkal,²⁴ akik azonban más öltözetet viselnek és más eszközöket tartanak a kezükben, mint a sāsānida pénzek. Az eszközök közül kettő, a *barəsmān*- és az *ātrə.čarana*- a zoroasztrikus tűzkultusszal állnak kapcsolatban s így kétségtelen, hogy a medaillon tanúbizonyosságot tesz a zoroasztrikus kultusz elismeréséről és pártfogásáról a türk qayan részéről. De a tűzoltár egy lángokból álló hajjal ábrázolt fej fölött emelkedik a magasba s figyelembe véve, hogy a kušāno-sāsānida királyok pénzeinek hátlapján Šivát ábrázolták lángokból álló hajjal, aligha kételkedhetünk abban, hogy itt is Šiva fejének ábrázolásával állunk szemben. E mellett szól a két oldalt álló alakok kezében a fej felé nyújtott edény és *ankušā*- is.

Valószínűnek látszik tehát, hogy a medaillon egyúttal a Šiva kultusz támogatásáról is tanúskodni kíván az uralkodó részéről. Ez érthető is, hiszen Ton Ĵebü qayan hatalma egészen az Indus folyóig terjedt. Már korábban is megfigyelhető volt, hogy a kušāno-sāsānida uralkodók hasonló valláspolitikát folytattak s ez pénzverésükben is tükröződött. Egyrészt kušāna típusú pénzeket verettek, hátlapjukon Šiva ábrázolásával, másrészt sāsānida típusú érméket is bocsátottak ki, hátlapjukon tűzoltárral. A medaillon kibocsátója tehát a hátlapon egyszerre kifejezésre akarta juttatni mindkét vallás, a zoroasztrikus

²³ *G. Ostrogorsky*: i. m. 81 sk.

²⁴ Ezek azonosítására és funkciójára a sāsānida pénzverésben I. *R. Göbl*: *Sasani-dische Numismatik*. 18 sk.

tűzkultusz és a Siva-kultusz elismerését és pártfogását Ton Ĵebü qaγan részéről, egyszerre akart szólni Toxaristān zoroasztrianus iráni és Gandhāra sívaita ind lakosságához. Lehetséges, hogy a tűzoltár mellett álló szakállas és szakálltalan emberalak is a meghódított területen élő lakosság e két nagy csoportjának felel meg.

VI

Figyelemre méltó a medaillon kozmikus szimbolikája is. Mint fentebb láttuk, az előlapot 72 tagból álló gyöngysor keretezi. Hogy a 72 tag nem véletlen következménye, azt a következő megfigyelés bizonyítja. A gyöngyök közül 51 nagyobb, 21 pedig kisebb, utóbbiak a mellkép alatt helyezkednek el. E jelenség azt bizonyítja, hogy a vésnöknek ragaszkodnia kellett a 72 tagból álló gyöngysorhoz, s ezért, amikor rájött, hogy felül válltól vállig csak 51 gyöngyöt tudott elhelyezni, a hátralevő 21-et kisebbre méretezte, hogy kiférjenek. A gyöngykereten kívül 5 félhold helyezkedik el, csillaggal. A hátlapon viszont a kereten kívül 7 félholdat találunk csillaggal.

A sāsānida uralkodók pénzén is megtaláljuk a félholdakat vagy a félholdakat csillaggal I. Kavādtól kezdve. Számuk három, a negyedik helyét a globus-frizura foglalja el, később azonban a globus helyére is félholdat és csillagot tesznek. A hátlapon is négy félhold jelenik meg csillaggal. Aligha lehet kételkedni abban, hogy a négy félhold és csillag kozmikus szimbólum, amely a négy égtájat jelképezi és az uralkodónak a négy világtáj feletti uralmi igényét tükrözi.

Hasonló kozmikus képzetekre kell gondolnunk a Ton Ĵebü qaγan medaillonának peremén látható 5 és 7 félhold-csillag szimbólummal kapcsolatban is. A hátlapon a 7 félhold és csillag nyilvánvalóan a világ hét táját jelöli azaz egy hét részből álló világképet tükröz. Tardu nyugati türk qaγan 600 körül Maurikios bizánci császárhoz írt levelében, amelynek szövegét Theophylaktos Simokattes (VII, 7 skk.) tartotta fenn számunkra,²⁵ a *κόσμος κλιμάτων τῆς οἰκουμένης ἑπτὰ* «a földkerekség 7 klímájának ura» címet viseli. A világ hét tájának képzete iráni eredetű,²⁶ megtaláljuk már az Avesztában is. De számos adatunk van rá középiráni írásbeliségekből is. A középperzsákból idézhetjük a *haft kišvar xvadāy* «a hét világrész ura» és a *xvadāyih ī haft kišvar* «a hét világrész feletti uralom» kifejezéseket.²⁷ E képzet a sāsānida uralkodói ideológiának is szerves része: *Ērān šāhānšāh-jai par excellence* «a hét világrész felett uralkodók», *haft kišvari xvadāy*-ok. Ṭabarī szerint Xusrō, aki ellenjelölt volt a trónra, veresége után azt kívánta V. Bahrāmnak, hogy «ajándékozza neki isten az uralmat a hét világrész felett».²⁸

De Közép-Ázsiában, a már régebben nyugati türk uralom alatt álló szogd területen is ismert volt ez a képzet. Innen kerülhetett be a nyugati türk

²⁵ H. W. Haussig: Theophylakts Exkurs über die skythischen Völker. Byzantion 23 (1953) 275 skk.

²⁶ Ha E. Honigmann: Die sieben Klimata und die ΠΟΛΕΙΣ ΕΠΙΣΗΜΟΙ., Heidelberg 1928. 108 a nyugati türk qaγan «hét klíma ura» címében hellénisztikus művelődési hatást akar felfedezni, akkor vélekedését legfeljebb a qaγan címének görög fordítására tekinthetjük érvényesnek.

²⁷ Chr. Bartholomae: Zur Kenntnis der mitteliranischen Mundarten. III. Heidelberg 1920. 19.

²⁸ Th. Nöldeke: Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Leyden 1879. 97.

uralkodói ideológiába már 600 előtt, mert ebben az időpontban Tardu qayan levelében az uralkodói titulaturában már megjelenik. A «hét *kišvar*» kifejezést ismerjük buddhista és manicheus szövegekből is. A buddhista szogdiban *βtkyšp*- «hét *kišvar*» egyszerűen a «világ»-ot jelenti (*m'γwn βtkyšp w'tδ'r* «az egész világ élőlénye»).²⁹ A manicheus kozmogóniában szintén nagy szerepet játszik a «hét *kišvar*». Az M 178 manicheus szogd fragmentumban a következő kozmogóniai elképzelést találjuk:

Recto

69 *rt̄y pts'r wyδp't xw βtkyšpy*

70 *xwfw dn rd'w'n m't̄ o γ'znd*

71 *nβyr't c'nw ty pts'cym w'*

72 *m'n' fcmδδδ o*

«És azután a hét világrész királya az igazak anyjával együtt kezdték tervezni: «Hogyan is építsük fel ezt a világot?»

85

86 *wyspw sm'nyy XII XII xw^{sic} δbr^{sic}*

87 *ptys'c'nd*

«És mindegyik égbolton 12–12 kaput készítettek».

93

94 *XII δbrt̄ ky ty wy' sm'nyty*

95 *skwnd o pr γw γw δβrw VI VI*

96 *pdynd mns'cnd³⁰*

«A 12–12 kapuhoz, amelyek az égboltokon vannak, minden egyes kapuhoz 6–6 küszöböt készítettek».

E manicheus szogd szöveg kozmogóniai elképzelése tartalmazza a medaillon csaknem valamennyi kozmikus szimbólumát. A «hét világrész királya» (*xw βtkyšpy xwfw*), a *Spiritus vivens*, a manicheizmus egyi fontos istenalakja, a hét világrész ura és a világ egyik teremtője, aki az égboltokat megalkotja, mindegyiket 12–12 kapuval és minden kaput 6–6 küszöbvel, azaz minden égboltot 72 küszöbvel. A 12 kapu és a 72 küszöb szemmel láthatólag összefügg az állatöv jeleinek mozgásával s így a 72 küszöb lényegében megfelel az egyiptomi asztrológia 72 féldekánjának vagyis a *pentas*-oknak, azaz egy-egy küszöb értéke 5°. ³¹

²⁹ E. Benveniste: Textes sogdiens. Paris 1940. P 3, 209. Benveniste nem ismerte fel a szó jelentését, ld. W. B. Henning: BSOAS 11 (1946) 721.

³⁰ A fragmentumot W. B. Henning tette közzé: A Sogdian Fragment of the Manichaean Cosmogony. BSOAS 12 (1948) 306 skk.

³¹ W. B. Henning rekonstrukciója (i. m. 311) elfogadhatatlan, mert számításában a 12 kaput figyelmen kívül hagyja.

Ha egy nyugati türk qağan a medaillonon mint a «hét világrész» azaz a föld és a 72 állatövi küszöb azaz az állatöv ura jelenik meg, akkor az 5 félhold és csillag kozmikus funkcióját is nyilvánvalóan ugyanebben az összefüggésben, a manicheus kozmogóniában kell keresnünk. Itt önként kínálkozik magyarázatul a manicheus kozmikus képzetekben nagy szerepet játszó öt fényelem (Augustinusnál *aer, ventus, lux, aqua, ignis*) vagy azoknak prézoroasztrikus elődjai (tűz, víz, fémek, föld, növények)³² mint az uralkodói szimbolika legmagasabb fokozata. A medaillon elő- és hátlapja peremének szimbolikája tehát Ĵeb *šāhānšāh*-ot mint a föld, az állatöv és az öt fényelem (vagy őselem) azaz a *kosmos* uralkodóját ünnepelte. Így mint az uralkodói propaganda terméke a nyugati türk uralkodót nemcsak az akkor hatalmon levő sāsānida *šāhānšāh*, II. Xusrō mellé állította, hanem a Közép-Ázsia-i kozmikus képzetek és a manicheizmus világszemlélete szerint messze fölé is helyezte őt.

Ugyanez a szemlélet nyilvánul meg abban a levélben is, amelyet Moses Kaľankatvac'i elbeszélése szerint (250, 19–21) a Herakleios bizánci császár segítségére érkezett nyugati türk (kazár) qağan fia, a Šad írt II. Xusrō sāsānida uralkodónak. Ebben a Šad unokatestvérét, «Észak királyá»-t azaz Ton Ĵebü qağant «az egész föld urának, a Te (ti. II. Xusrō) és minden királyok királyának» nevezi.³³ Itt csaknem a medaillon kibocsátásával egyidőben (legfeljebb egy-két évvel később) a Nyugati Türk Birodalom legnyugatibb részén is ugyanannak az uralkodói ideológiának a megnyilvánulását figyelhetjük meg, amely Ton Ĵebü qağant messze a sāsānida uralkodó fölé helyezte, amennyiben az utóbbi királyának is tekintette. «Az egész föld ura» kifejezés nyilvánvalóan a *haft kišvar xvadāy* «a hét világrész ura», a «minden királyok királyá» pedig a *šāhānšāh* cím megfelelője. Itt tehát Ton Ĵebü qağannal kapcsolatban a medaillonon szereplő kozmikus képzetek közül a két legfontosabb szintén szerepel s ez kitűnően alátámasztja a medaillon uralkodói szimbolikájának értelmezését. A Nyugati Türk Birodalom két távoleső pontjáról, DK-en Toxaristānból, DNY-on pedig a Kaukázus-vidékről származó két dokumentum, a tárgyalt medaillon és Moses Kaľankatvac'i tudósítása tanúbizonyosságainak egyezése Ton Ĵebü qağan címeire vonatkozólag kétségtelenné teszi, hogy ezek, közülük is elsősorban a «hét világrész ura» és a «királyok királyá», hivatalos jellegűek és az egész nyugati türk területen ismertek voltak. Hivatalos jellegüket az is biztosítja, hogy az egyik tanúbizonyosság, a medaillon, minden bizonnyal Ton Ĵebü qağan fia rendelkezésére jött létre, a másik, a levél, pedig unokatestvérétől származik.

Ĵeb qağan azonban nem sokáig élvezhette hódításainak eredményeit: 630-ban nagybátyja megölette. Ez az esemény nem rázta meg különösebben Toxaristān nyugati türk vazallus államrendszerét, amelynek uralkodói pénzverésük tanúbizonyossága szerint a VII. század elején kialakult nyugati türk uralkodói ideológia számos elemét még sokáig megőrizték.

³² E kérdésről R. Reitzenstein—H. H. ScIaeder: Studien zum antiken Synkretismus aus Iran und Griechenland. Leipzig—Berlin 1926. 279 sk., R. Reitzenstein: Die hellenistischen Myterienreligionen.³ Leipzig—Berlin 1927. 266 sk.

³³ J. Markwart: Kultur- und sprachgeschichtliche Analekten. UJb 9 (1929) 101.